

„Au greșit” în *Iv*, 4, 11; de ce nu și în *Pv*, 30, 30? Implicit, despre limite filologice și acceptarea lor

Adina Chirilă*

Facultatea de Litere, Istorie și Teologie, Universitatea de Vest, Bd. Vasile Pârvan 4, 300223 Timișoara, România

Despre articol

Istoric:

Primit 7 noiembrie 2017

Acceptat 20 noiembrie 2017

Publicat 27 aprilie 2018

Cuvinte-cheie:

filologie

lexicologie istorică

semantică istorică

text biblic

traducere

Rezumat

Existența termenului *furnicoleu* (gr. *μυρμηκολέων*) în *Iov*, 4, 11, în textul biblic de tradiție ortodoxă, pe linia neabătută a LXX, a părut în răstimpuri bizară și a intrigat în suficientă măsură încât să fie abordată ca problemă textologică în câteva articole și studii, unele dintre ele ample și bine documentate, în ultimul secol. Concluzia acestora este că ne aflăm în fața unei simple greșeli de traducere: traducătorul evreu elenizat al LXX a ratat echivalentul ebr. *שִׁיֵּשׁ* (*layish* [*lah'-yish*]) ‘un leu’ din secvența originală a povestirii ebraice a lui Iov, producând în schimb un termen singular în textul sacru, obscur. Redeschizând chestiunea, studiul de față propune, pe baza unor argumente și analogii de natură lingvistică, o altă lecțiune decât cele care au fost presupuse, îndeobște, pentru gr. *μυρμηκολέων*, care exclude aflarea în eroare a vechiului traducător. Mai mult decât atât însă, prin critica și rezervele pe care le formulează față de soluțiile precedente și față de raționamentele care au dus la ele, studiul reamintește de necesitatea aplicării unor judecăți și cântăriri lucide ale argumentelor ce par a favoriza o anumită poziție într-un demers de natură filologică.

1. O „greșală” neexplicată

Existența termenului *furnicoleu* (gr. *μυρμηκολέων*, *οντος* (δ), cf. *μύρμηξ*, *ηκος* (δ) & *λέων*, *οντος* (δ); v. BAILLY, *s.v.*; LIDDELL–SCOTT, *s.v.* *μυρμηκ-*) în *Iv*, 4, 11, în textul biblic de tradiție ortodoxă, pe linia neabătută a *Septuagintei* (*μυρμηκολέων* ὄλετο παρὰ τὸ μὴ ἔχειν βοράν σκύμνοι δὲ λεόντων ἔλιπον ἀλλήλους, LXX; s.n., A.C.), a părut în răstimpuri bizară și a intrigat în suficientă măsură încât să fie abordată ca problemă textologică în câteva articole și studii, unele dintre ele ample și bine documentate, în ultimul secol (Druce, 1923; Kevan, 1992¹; Cardell, 2013; Munteanu, 2016). Concluzia în privința cauzei introducerii lui într-un context ce sugerează ca firească opțiunea pentru *leu*, atât din punctul de vedere al simetriei versetului (cf. secvența a doua: „...σκύμνοι δὲ λεόντων ἔλιπον ἀλλήλους”, LXX; rom. „...și puii *leoaiței* se risipesc”, B 2008; s.n., A.C.), cât și al logicii imediate a textului, este că ne aflăm în fața unei simple greșeli de traducere: traducătorul evreu elenizat al *Septuagintei* a ratat echivalentul ebr. *שִׁיֵּשׁ* (*layish* [*lah'-yish*]) ‘un leu’ (STRONG, *s.v.*) din secvența originală a povestirii ebraice a lui Iov (v. STRONG, *s.v.* *Job*, 4, 11, *interlinear: Hebrew*), producând în schimb un termen singular în textul sacru, obscur.

Explicația nu este satisfăcătoare. Ne întrebăm cum se justifică o asemenea îndepărtare de la forma și, potențial (un potențial atins, după cum reiese din exegezele milenare aplicate acestui pasaj biblic), de la conținutul simplu și clar din *Iv*, 4, 11² (: *לֵישׁ אֲבָד מִבְּלִי-טָרְף וּבְנֵי לְבִיא יִתְפָּרְדּוּ* / cf. [“The old lion perisheth for lack of prey, and the stout lion’s whelps are scattered abroad”, KJV])?

* Adresă de corespondență: chiriladina@yahoo.com.

¹ Studiul, citat amplu în majoritatea lucrărilor care ating problema de față, nu ne-a fost, din păcate, accesibil.

² V. explicațiile privind semantica termenilor ebraici utilizați în verset, la STRONG, *loc. cit.*, și la www.blueletterbible.org.

2. O necesară revizuire semantică

2.1. Premise

Sînt numeroase cazurile în care, pe de o parte, pierdut fiind contactul cu lumea pe ale cărei realități se întemeiează discursul ebraic original și neputînd recupera cunoașterea despre aceasta și, pe de altă parte, simțind că îi este îndatorat receptorului contemporan, traducătorul „a trădat” textul-sursă: fie a) greșind propriu-zis (confundînd termeni, atribuind unora sensuri pe care nu le aveau și, în consecință, echivalîndu-i eronat în greacă), fie b), conștient de neputința sa, optînd totuși pentru cel mai plauzibil corespondent în limba-țintă, fie c), deprins a aplica o traducere stereotipă și fără să-și pună problema aflării în eroare, utilizînd echivalente standard, fie d), în sfîrșit, luîndu-și libertatea de a corecta sau de a clarifica, conform înțelegerii sale și a acelor pe care îi avea în vedere ca receptori, textul pe care îl traducea³. Prin urmare, interpretarea lui *furnicoleu* drept „creație lexicală [avînd] la bază o confuzie⁴” (Munteanu, 2016, p. LXVI) nu ar fi neapărat stridentă, ci în acord cu „normalitatea” transferului unui text între două idiomuri și, în parte, două culturi aflate la mare distanță. Totuși, generalizarea nu face dreptate adevărului, iar cercetătorul nu are a rosti o judecată asupra unei probleme pe baza unei singure evidențe, mai ales cînd aceasta este conjecturală.

Ebr. לַיִשׁ (layish [lah'-yish]) '(un) leu; leul (bătrîn)' cunoaște doar două ocurențe în textul biblic (*Iv*, 4, 11 și *Pr*, 30, 30) și, ca וַלַיִשׁ (walayish [wā·lah'-yish]), încă una (*Is*, 30, 6) (STRONG, s.v., *Englishman's Concordance*). Pe de altă parte, în întregul corpus de scrieri ebraice avute în vedere de traducătorii *Septuagintei* se înregistrează zeci de apariții ale unui substantiv echivalat în greacă prin λέων, οντος (ό) (sau printr-un termen ce desemnează un animal din aceeași clasă), ceea ce argumentează ideea că termenul ebraic în discuție este unul „rar” (Munteanu, 2016, p. LXVI), deci susceptibil de a nu fi recunoscut. Cu toate acestea, el nu pune probleme de traducere în celelalte două locuri care îl conțin: „σκύμνος λέοντος ισχυρότερος κτηνών ὅς οὐκ ἀποστρέφεται οὐδὲ καταπτήσσει κτήνος” (*Prov*, 30, 30) și „ἡ ὄρασις τῶν τετραπόδων τῶν ἐν τῇ ἐρήμῳ ἐν τῇ θλίψει καὶ τῇ στενοχωρίᾳ λέων καὶ σκύμνος λέοντος ἐκείθεν καὶ ἀσπίδες καὶ ἔκγονα ἀσπίδων πετομένων οἱ ἔφερον ἐπ' ὄνων καὶ καμήλων τὸν πλοῦτον αὐτῶν πρὸς ἔθνος ὃ οὐκ ὠφελήσει αὐτοὺς εἰς βοήθειαν ἀλλὰ εἰς αἰσχύνην καὶ ὄνειδος” (*Is*, 30, 6)...⁵ Desigur, aceasta nu este o dovadă directă a imposibilității unei confuzii în locul discutat⁶; lipsește însă dovada manifestării unor condiții lingvistice, contextuale și co-textuale care să o favorizeze: i.e. omonimia, paronimia, vecinătatea cu un termen perturbator etc.

Rămîne, credem, deschisă posibilitatea ca, în redare greacă, *Iv*, 4, 11 să conțină μυρμηκολέων, οντος (ό) ca opțiune reală a traducătorului pentru echivalarea ebr. לַיִשׁ (layish [lah'-yish]), **cu un sens apropiat de cel din textul-sursă.**

³V. Joosten (2016, 2014, 2010a). Pentru aceeași problemă, privind de data aceasta transpunerea textului biblic în limba română, în epoci și din surse diferite (latină, greacă, slavonă, maghiară), v., printre altele, Gafton (2012, 2009), Chirilă & Gafton (2016), Chivu (2009), Jinga (2007), Gheție (1970).

⁴Afirmația postulează implicit că sensul denotativ al termenului este cel obișnuit azi pentru *leul furnicilor* (*Myrmeleon formicarius* L.; cf. *Formicaleon tetragrammicus* L.): „insectă răpitoare cu corpul subțire și lung de c. 4 cm [...]. Larva insectei face o gropiță în formă de pilnie în nisip, unde stă ascunsă și mănîncă insectele care cad în ea” (MDE, s.v. *Leu*¹; cf. DLR, s.v. *Leu*, 4°); pentru detalii entomologice, v. Ionescu & Lăcătușu (1971, p. 336–338).

⁵În fața aceleiași anomalii, Druce (1923, p. 15) amintește de posibilitatea ca, pentru *Iov*, traducătorii *Septuagintei* să fi avut în lucru un manuscris ebraic care să fi conținut în locul respectiv un alt cuvînt decît cel existent în celelalte două locuri, altul decît cel prezent și prezentat în ceea ce se oferă astăzi filologilor ca Textul Masoretic. Acest lucru ar ușura, după același cercetător, și explicarea faptului că, în elaborarea versiunii latine a VT, Ieronim alege în *Iv*, 4, 11 numele *tigris*, variînd opțiunile de traducere pentru *Iov*, *Proverbe* și *Isaia* întocmai ca LXX: *tigris* – *leo* – *leo*. Această posibilitate nu poate fi respinsă, dar atunci termenul susceptibil de a fi existat în locul lui [lah'-yish] și pierdut trebuie să fi fost altul și decît toate celelalte cuvinte ebraice utilizate în VT pentru 'leu' și traduse corect de LXX: (1.) *Gor* (*Gen*, 49, 9; *Ier*, 51, 38 etc.); (2.) *Kephir* (*Jud*, 14, 5; *Iv*, 4, 10; *Ps*, 91, 13; 104, 21; și, cu sens figurat, în *Ps*, 34, 10; 35, 17; 58, 6; *Ier*, 2, 15); (3.) *'Ari* (*Num*, 23, 24; 2*Sam*, 17, 10 etc.); (4.) *Shahal* (*Iv*, 4, 10; *Ps*, 91, 13; *Pr*, 26, 13; *Os*, 5, 14); (5.) *Labi* (*Gen*, 49, 9; *Num*, 23, 24; 24, 9; *Eze*, 19, 2; *Na*, 2, 11).

⁶Pentru cauzele apariției erorilor de traducere, în general, în condițiile în care traducătorul nu poate fi suspectat de necunoașterea suficientă a limbii din care traduce, v. Gafton (2012); pentru un studiu de caz, v. Chirilă (2012).

Presupunând că așa stau lucrurile, este necesară o revizuire a evaluării semantice a termenului grecesc: este posibil ca acesta să se refere, în spiritul textului ebraic, la o vietate ale cărei trăsături distinctive fizice ([+ patruped, mamifer, prădător]) să fie comune cu cele ale neechivocului *leu*?

Zoonimia grecească nu pare a susține această ipoteză.

Totuși, după cum se știe, câțiva autori antici greci⁷ consemnează existența, într-un ținut oarecare (India, Etiopia, Mesopotamia), a unui animal în descrierea căruia se îmbină elemente care, pe măsură ce sînt preluate dintr-un text în altul, de-a lungul secolelor, converg înspre posibilitatea apariției în orizontul mental al celor din epoca ptolemaică a unei realități extralingvistice desemnabile prin gr. *μυρμηκολέων, οντος (δ)* din cîmpul lexical al mamiferelor, avînd cu *λέων, οντος (δ)* cîteva seme comune substanțiale.

Herodot:

ἐν δὴ ὦν τῇ ἐρημίῃ ταύτῃ καὶ τῇ ψάμμῳ γίνονται **μύρμηκες μεγάθηα ἔχοντες κυνῶν μὲν ἐλάσσονα ἀλωπέκων δὲ μέζονα**: εἰσὶ γὰρ αὐτῶν καὶ παρὰ βασιλείῃ τῷ Περσέων ἐνθεῦτεν θηρευθέντες. οὔτοι ὦν οἱ μύρμηκες ποιούμενοι οἴκησιν ὑπὸ γῆν ἀναφορέουσι τὴν ψάμμον κατὰ περ οἱ ἐν τοῖσι “Ἐλληνισ μύρμηκες κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον, εἰσὶ δὲ καὶ αὐτοὶ τὸ εἶδος ὁμοιότατοι: ἡ δὲ ψάμμος ἡ ἀναφερομένη ἐστὶ χρυσίτις. (Herodotus, 1960, III.102.2) [„Prin întinderile pustii și nisipoase forfotesc niște **furnici, ceva mai mici decît cîinii, dar mai mari decît vulpile**. La curtea regelui Persiei pot fi văzute cîteva, prinse la vînătoarea de aici. Aceste furnici, săpîndu-și casa sub pămînt, ridică grămezi de pămînt, așa cum fac și furnicile din Ellada și în același chip; la înfățișare seamănă foarte mult cu cele din Ellada. Nisipul ridicat de ele este amestecat cu firisoare de aur.” Herodot, 1961, III.CII, p. 272] (s.n., A.C.);

Agatharchides:

(68) “Ὅτι οἱ κατὰ τὴν Ἀραβίαν λέοντες, φησί, ψιλότεροι μὲν εἰσι καὶ θρασύτεροι, τῷ χρώματι δὲ ὁμαλοὶ καθάπερ οἱ γινόμενοι περὶ τὴν Βαβυλωνίαν, οὕτω δὲ τοῖς τριχώμασι στίλβοντες ὥστε ἀπὸ τῶν ἀυχένων ξανθότητα ἀπολάμπειν χρυσῷ παραπλησίαν. (69) **Τῶν δὲ καλουμένων μυρμηκῶν οἱ μὲν πλείστοι κατὰ τὴν ιδέαν τῶν λοιπῶν οὐδὲν παραλλάττουσι**, τὴν δὲ τῶν αἰδοίων φύσιν ἀπεστραμμένην ἔχουσι, ἐναντίαν τοῖς ἄλλοις. /

(68) Arabiae leones minus hirsuti et ferociiores sunt, colore autem æquali, sicut illi quos fert Babylonia, pilisque usque adeo rutilis, ut cervicum jubæ auri instar refulgeant. (69) **Myrmecoleonum, quos vocant, plerique specie a cæteris nihil differunt**; genitalia tamen his sunt aversa, contra quam aliis. (Agatharchides, 1855, p. 158) (s.n., A.C.);

Strabon:

εἰσὶ καὶ στῆλαι καὶ βωμοὶ Πυθολάου καὶ Λίχα καὶ Πυθαγγέλου καὶ Λέοντος καὶ Χαριμόρτου κατὰ τὴν γνώριμον παραλίαν τὴν ἀπὸ Δειρῆς μέχρι Νότου κέρως, τὸ δὲ διάστημα οὐ γνώριμον. πληθύνει δ’ ἐλέφασιν ἡ χώρα καὶ λέουσι τοῖς καλουμένοις **μύρμηξιν**: ἀπεστραμμένα δ’ ἔχουσι τὰ αἰδοῖα * καὶ χρυσοειδεῖς τὴν χροάν, ψιλότεροι δὲ τῶν κατὰ τὴν Ἀραβίαν (Strabo, 1877, 16.4.15) [“One comes also to pillars and altars of Pytholaüs (sic, n.n., A.C.) and Lichas and Pythangelus and Leon and Charimortus along the known coast, extending from Deirê as far as Notu-ceras, but the distance is unknown. The country abounds in elephants, and also in **lions called ants**, which have their genital organs reversed, and are golden in colour, but are less hairy than those in Arabia.” Strabo, 1932, XVI.4.15, p. 774] (s.n., A.C.);

Aelian:

τῶν ἀγρίων ζώων τὰ ἐκγονα τὰ νέα διαφόρως ὀνομάζεται, καὶ τὰ γε πλείω διπλῆν τὴν ἐπωνυμίαν ἔχει. λεόντων γοῦν σκύμνοι καὶ λεοντιδεῖς ὀνομάζονται, ὡς Ἀριστοφάνης ὁ Βυζάντιος μαρτυρεῖ, παρδάλεων δὲ σκύμνοι τε καὶ ἄρκηλοι: εἰσὶ δὲ οἱ φασι γένος ἕτερον τῶν παρδάλεων τοὺς ἀρκήλους εἶναι. θῶων

⁷Notăm aici numai cele care conțin detalii de interes în descrierea vietății în discuție, în ordine cronologică, pînă în preajma încheierii traducerii textelor din *Septuaginta*: Herodot (sec. V î.H.), Agatharchidis (sec. II î.H.), Strabon (sec. I î.H.), Aelian (sec. II-III d.H.); pentru repertoriul autorilor care îl pomenesc, v. Druce (1923, p. 354–356).

δὲ μόνοι σκύμνοι φιλοῦσι καλεῖσθαι, καὶ τίγρεων ὁμοίως, καὶ **μυρμηκῶν** δὲ καὶ πανθήρων. [“The young offspring of wild animals have different appellations, and the majority at any rate have two names. The young of Lions, for instance, are called σκύμνοι and λεοντιδεῖς, as Aristophanes of Byzantium testifies; and of Leopards, σκύμνοι and ἄρκηλοι, although there are those who assert that ἄρκηλοι are a different kind of leopard. But the young of Jackals are habitually called σκύμνοι only; and the same with Tigers and **Ants** and Panthers”] (Aelian, 1959, VII.47, p. 162/163) (s.n., A.C.).

Se poate deduce că gr. *μύρμηξ, ηκος (ὀ)* ajunge să fie utilizat (pornind de la o confuzie de un tip oarecare), într-un anumit context, cu sensul de ‘un fel de mamifer, posibil animal de pradă, posibil felină’, chiar ‘*sorte de lion*’ (BAILLY, s.v.; cf. ‘prob[ably] of the lion kind’, LIDDELL–SCOTT, s.v., s.n., A.C.; „parfois identifié à un lion”, CHANTRAINE, s.v.).

Ipoteza unei confuzii... zoologice—prezentată în notele și comentariile la unele dintre cărțile pomenite—face referire la un animal terestru din familia *Sciuridae* sau *Herpestidae* (*marmota, popîndăul, mangusta...*), al cărui areal cuprinde zone din Orientul Mijlociu, India sau Africa și care produce, săpînd, formațiuni asemănătoare cu mușuroaiele furnicilor ori care se adăpostește în galerii subpămîntene (v., pentru Herodot: Barguet, 1964, p. 1411; Piatkowski, 1961, p. 489; pentru Aelian: Scholfield, 1959, p. 163). Problema a fost reluată de nenumărate ori și, în încercarea de a se afla despre ce animal este vorba, au fost urmărite indicii, de la cele lingvistice—pornind de la *Mahābhārata*, care a generat, pentru europeni, legenda extraordinarelor „furnici”—, pînă la cele etnografice, cu opinii ușor diferite, ce converg totuși înspre verdictul *marmotă* (pentru o sinteză, v. Cardell, 2013).

În ceea ce ne privește însă, interesează mai puțin⁸ identitatea⁹ vietății implicate în excavarea aurului (v. Herodot, *loc.cit.*), după cunoștințele oamenilor ce populau miticul Eldorado oriental. *Căci, odată apărut în fluxul discursiv grecesc într-un context care rămîne relativ stabil¹⁰ dar asupra căruia se răsfrînge conștiința (rațiunea) receptorului, semnul lingvistic cu care are a opera cititorul/vorbitorul este unul din limba greacă, care poartă (sau se încarcă) ori nu (cu) un anumit sens.* În situația lui *μύρμηξ, ηκος (ὀ)*, felul în care îl utilizează, la cumpăna dintre ere, Strabon, de pildă, într-un text despre ținuturi exotice, indică operarea unei anumite judecăți asupra lecțiunii ce ar trebui aplicată termenului găsit în scrierile anterioare de natură geografico-istorică, al căror ecou este *Geografia* sa. Este, probabil, impropriu să se afirme că gr. *μύρμηξ, ηκος (ὀ)* a dezvoltat pentru vorbitorii obișnuiți, spre secolele I î.H. și I d.H., și sensul ‘leu’, într-un caz de omonimie neînregistrată în alte texte ale Antichității. Dar ni se pare plauzibil ca un anume tip de vorbitor, condiționat cultural, să poată vedea în *μύρμηξ, ηκος (ὀ)* reflexul grecesc al unui semnificant lingvistic străin cu semnificatul ‘leu’ și să poată activa asocierea *μύρμηξ, ηκος (ὀ)* – ‘leu’, într-un context asemănător celui care a făcut ca ea să apară în limbă, la un moment dat.

Asemănător este, în multe privințe, exemplul gr. *hippo(potamos)*, *grăitor aici în privința repetării aceluiași exercițiu al ochirii semnificatului normal grecesc al cuvîntului și acceptarea, în alt context, a semnificatului dobîndit livresc*: generat probabil de o implicare confuză a unui termen local ce desemna animalul respectiv, *hippos* (la Diodor din Sicilia—sec. I î.H.—, fără determinantul *potamios* ‘de rîu/al rîului’) este utilizat astfel: 1. θηρία δ’ ὁ Νεῖλος τρέφει πολλὰ μὲν καὶ ἄλλα ταῖς

⁸Și credem că greșește cel care, filolog fiind, se concentrează asupra acestei chestiuni.

⁹A ajuns inclusiv subiect de articol de ziar, cînd celebrul și popularul „New York Times” (25 nov. 1996) „elucida” ca fapt divers (!) pentru publicul larg misterul, citîndu-l pe etnologul francez Michel Peissel (cf. *L’or des fourmis : la découverte de l’eldorado grec au Tibet*, Robert Laffont, Paris, 1984; în lb. engl., *The Ant’s Gold, discovering the Greek Eldorado*, Collins-Harvill, London, 1984), care ar fi studiat, pe platoul Dansar, între India și Pakistan, o populație tribală, Minaro, ai cărei bătrîni declarau că practică în continuare colectarea firișoarelor de aur din movilele de pămînt înălțate de **marmote**; din nefericire, datele colectate etnografic nu au putut fi verificate etologic: „Ideally we should make a full archeological and geological survey in the area. But it’s right in the line of fire of both sides. There was gunfire when we were there. The locals tell us that the marmots are dwindling. The Indian soldiers are constantly taking potshots at them” (Peissel, 1984, *apud* Simons, 1996).

¹⁰În cazul de față, contextul cuprinde, ca elemente centrale, un tărîm îndepărtat, un emițător-narator investit cu prestigiul istoricului, practica strîngerii aurului.

ιδέαις ἐξηλλαγμένα, δύο δὲ διάφορα, τὸν τε κροκόδειλον καὶ τὸν καλούμενον ἵππον. [...] 8. ὁ δὲ καλούμενος ἵππος τῷ μεγέθει μὲν ἔστιν οὐκ ἐλάττων πηχῶν πέντε, τετράπους δ' ὢν καὶ δίχηλος παραπλησίως τοῖς βουσί (Diodorus Siculus, 1888–1890, 1.35.1, 8; s.n., A.C.) [“1. As for animals, the Nile breeds many of peculiar form, and two which surpass the others, the crocodile and what is called the ‘horse.’/.../ 8. The animal called the ‘horse’ is not less than five cubits high, and is four-footed and cloven-hoofed like the ox” (Diodorus Siculus, 1933, 1.35.1, 8)]. Cf. trad. rom., care prin opțiunea *hipopotam* se îndepărtează de forma originală, punând astfel în umbră respectiva dublă desemnare a cuvîntului *hippos*: „1. Nilul hrănește multe animale cu înfățișări felurite, între care două specifice fluviului: crocodilul și hipopotamul. [...] 8. Hipopotamul e lung de cinci coți. El este un patruped cu copitele crăpate, aducînd cu ale bouului” (Diodor din Sicilia, 1981, I.XXXV.1, 8, p. 49–50).

Din păcate, afirmația nu iese de sub spectrul ipotezelor. Totuși, o emitem întrucît susține competența traducătorului *Septuagintei*, nu atît de lipsit de har traductologic pe cît am crede de la distanța a mai bine de două mii de ani de acumulată experiență, înțelegere și... bibliografie lexicologică¹¹.

2.2. Alte premise și ce urmează de aici în plan lexical

Traducătorul evreu elenizat avea nevoie de un termen „rar”, asemeni celui din originalul de tradus, care să desemneze „un fel de leu”, într-un text a cărui dramatică acțiune se desfășoară într-un ținut incert din afara Israelului, ținut înnobilit prin prisma povestirii moralizatoare a exemplarului Iov și ale cărui elemente descriptive, distinctive, trebuie păstrate ca atare. Judecînd după tema și stilul cărții *Iov*—similare altor scrieri localizate ale vremii—, mitica Țară Uț (*Iv*, 1, 1) se află într-o zonă vastă care include, ca posibilitate, Egiptul, Mesopotamia, sudul Edomului și nordul Peninsulei Arabice (Seow, 2013, p. 61, 314, 496, 702)—aceeași regiune care găzduiește, în scrierile unora dintre istoricii vremii, legendarul *μύρμηξ*. Însă utilizarea simplului *μύρμηξ, ηκος (δ)* ar fi provocat perplexitate cititorului de rînd, care activa automat semnificatul ‘furnică’; or, un cuvînt compus din două elemente esențiale în numire, în contextul existent, apare ca soluție salutară atît pentru atmosfera textului de tradus, cît și pentru cititorul nou: **μυρμηκο-λέων* (lit. *furnică-leu*), al doilea element funcționînd ca sinonimul lămuritor al primului. „Citirea” pe care traducătorul se aștepta să o impună cititorului său ar fi fost ‘*Furnica* în sensul de l e u...’ (sau ‘*Furnica* aceea care este l e u’), în concordanță cu logica întregului verset.

Cuvîntul se înscrie formal în clasa zoonimelor compuse, cu răspîndire destul de mare în epoca helenistică și în greaca de mai tîrziu (Bodson, 2005, p. 463): *hippo-tigris*, lit. „cal-tigră”; *hipp-elaphos*, lit. „cal-cerb”; *kamelo-pardalis*, lit. „cămilă-leopard/panteră”; *stroutho-kamelos*, lit. „pasăre-cămilă” etc. Dar nu urmează nemijlocit și nu este la fel de limpede că împărtășește și substanța semantică a acestora. În compusul *hippo-tigris*, ca și în celelalte, se recunoaște un model în care „numele a două animale sînt alăturate spre a denumi un al treilea animal, perceput de antici ca avînd unele caracteristici morfologice și adesea comportamentale comune cu primele două” (Bodson, 2005, p. 463, tr.n., A.C.), în speță: ‘un *cal* cu dungi

¹¹ Ocupîndu-se îndelung de problema traducerii expresiilor idiomatice ebraice în limba greacă—una dintre clasele de unități de tradus care pun cele mai multe dificultăți (cf. problema *culturemelor*, Lungu Badea, 2004)—, Joosten (2010a) surprinde remarcabila poziționare a Celor Șaptezeci atît în relație cu limba-sursă, cît și cu limba-țintă: „on the whole, the Greek translators’ grasp of the source language was excellent. Of course, the meaning of one or another Hebrew expression may indeed have been forgotten by the Hellenistic period. But on the whole, the translators understood the idiomatic expressions well enough: literal renderings are not to be attributed to a lack of understanding” (p. 66; s.n., A.C.); și mai departe: „The way the translators dealt with idiomatic expressions also reveals something of their deeper motives. The translators brought great creativity to their project. Their objective, however, was not to create something new and unprecedented, but to preserve the old. To all appearances, the ultimate goal of the translators was to give to their readers as much as possible of what they found in the source text. Although the translational process sometimes demands that one should abandon either the wording of the source text or its global meaning, the Seventy were not at ease with this alternative. More often than not, they refused this basic dilemma and tried to compose in Greek an expression that paid tribute to both the wording and the sense. Although some of their renderings are open to criticism, because they follow neither the form nor the meaning of the source, they reflect much intelligence and a general preparedness to try out new formulas” (p. 68; s.n., A.C.).

ca de tigru' (i.e. *zebra*), 'o cămilă cu pete ca ale leopardului' (i.e. *girafa*), 'o pasăre care arată și aleargă ca o cămilă' (i.e. *struțul*) ș.c. Asemenea descrieri generatoare de nume se fac în prezența animalului ce are a fi denumit, cunoscându-se foarte bine, pe calea simțurilor, aspectul și comportamentul celor trei vietăți implicate în proces, iar prezentări amănunțite ale animalului astfel denumit apar frecvent în literatura vremii¹². Or, în cazul lui *μυρμηκο-λέων*, acceptând această paradigmă (în care, de fiecare dată, primul element indică *genul*, iar al doilea, *specia*, Bodson, 2005, p. 463)¹³, este de așteptat ca una sau mai multe lucrări ale Antichității, elaborate aproximativ în preajma *Septuagintei* să consemneze existența și să descrie înfățișarea unei vietăți *reale* care pare a fi o *furnică* (eventual, mai general, o insectă) *cu unele caracteristici ale leului* ([+ robustețe, agresivitate, ferocitate, tehnică a prinderii prăzii]) și pe care traducătorul să o fi ales eronat drept desemnat al ebr. [lah'-yish]. Lucrul acesta nu se întâmplă decât târziu, când, în sec. VI, VII și, mai clar, începând cu sec. IX, învățați precum Grigore cel Mare, Rabanus Maurus, Albertus Magnus și Thomas din Cantimpré (cei doi din urmă, în sec. XIII) descriu *μυρμηκολέων, οντος (δ)* / lat. *myrmecōlēōn* fie ca furnică de dimensiuni mari în raport cu cele obișnuite, fie ca insectă deosebit de agresivă, care se hrănește cu furnici obișnuite, fie, în sfârșit ca larvă a unei insecte, ce se hrănește cu furnici căzute în capcana de nisip pe care o pregătește¹⁴.

Distanța de aproximativ un mileniu între notarea (probabil, crearea¹⁵) cuvântului gr. *μυρμηκολέων, οντος (δ)* și primele utilizări ale lui cu sensul pe care îl cunoaștem astăzi (ori cu un sens care nu se îndepărtează prea mult), îndeobște, ridică semne de întrebare în legătură cu justetea ideii că în *Septuaginta* avem de-a face cu același *μυρμηκολέων, οντος (δ)* (rom. *furnicoleu/leul furnicilor*) din entomonimia actuală.

Lipsa surselor antice care să documenteze existența/cunoașterea mai mult sau mai puțin generală a lui *μυρμηκολέων, οντος (δ)* ca 'insectă reală' (v. *supra*, nota 4) pune piedici și posibilității ca, la începutul mileniului II—după o Antichitate târzie și un Ev Mediu în care exegeții textului biblic, *Fiziologul* și *Bestiarul* creaseră și popularizaseră imaginea exclusivă a unui animal fabulos—, învățați precum Albertus Magnus să nu facă decât să **redescopere** înțelesul original al cuvântului. Fenomenul este cunoscut pentru *camelopard* (Buquet, 2006, 2008), *struțocămilă* (Bodson, 2005, p. 467–472) etc., dar condițiile inițiale specifice acelor cazuri nu se regăsesc și la *μυρμηκολέων, οντος (δ)*!

Ca și în cazul „lămuririi” altor compuse copulative din discursul biblic, literatura patristică orientală, *Fiziologul* și *Bestiarul* vorbesc despre o vietate cu natură fizică dublă, în speță, avînd cap de leu și corp de furnică, ce nu se poate hrăni nici cu grăunțe—pentru că e și leu—, nici cu carne—pentru că e și furnică—, demersul exegetic speculînd-o moralizator pentru statutul și conduita creștină. Strict pe baza lor nu se poate însă trage concluzia că prin gr. *μυρμηκολέων* avem de-a face, în sine și pentru toate epocile, cu un „animal fantastic din bestiarul medieval, fără o existență reală” (Munteanu, 2016, p. LXIV; s.n., A.C.) și nici nu se poate afla „[c]e este *de fapt* furnicoleul” (*idem*, p. LXVII; s.n., A.C.), deoarece: a) asemenea texte se constituie în mare măsură circular; b) este foarte posibil ca morfologia descrisă a animalelor de care vorbesc să reflecte analiza etimologică de suprafață/nivelul superficial formal al cuvântului, după trecerea unui oarecare număr de ani de la înregistrarea lui (într-un caz de *etimologie populară*); c) morfologia animalelor

¹²În general, pentru animalele pe care le discută, vezi trimiterile la literatura antică făcute de Bodson (2005) în note. Pentru *camelopardalis* (rom. *camelopard* 'girafă'), în special, v. Buquet (2006, 2008).

¹³Cf. înțelegerea sugerată de forma *leul-furnică*, în care pare a fi vorba despre o felină de dimensiuni mai reduse, poate, în comparație cu un leu obișnuit (?): „leul-furnică a pierit fiindcă nu mai avea de mâncare, / iar puii leilor s-au risipit care-ncotro” (*Septuaginta* 4/II, 2007, *Iv*, 4, 11; trad. de Iulia Cojocariu, Francisca Băltăceanu și Monica Broșteanu).

¹⁴Destul de precisă în raport cu datele entomologice actuale este prezentarea lui Albertus Magnus: „It is not an ant as some maintain. For I have frequently observed and often pointed out to friends that this creature is similar in form to a tick. It conceals itself in sand, digging a hemispherical cavity, one pole of which is its mouth. When ants pass by gathering food, it catches and devours them. I have observed this repeatedly. In winter, they are said to plunder the food stocks of ants, because in summer, they themselves do not lay in stores of food” (*apud* Klausnitzer, 1987, p. 129; tot aici, și referințele la ceilalți învățați din Evul Mediu).

¹⁵Fără excepție, lucrările lexicografice trimit exclusiv la *LXX*, *Iv*, 4, 11, cu nicio altă referire anterioară ori relativ apropiată de epoca apariției termenului în *Septuaginta*. Informația potrivit căreia Agatharchides, în sec. II î.H., menționează furnica-leu cu numele grecesc (Druce, 1923, p. 8) este inexactă: cf. Agatharchides (1855, p. 158; cf. nota lui Müller, §68).

este justificată de greutatea pe care aceasta o are în formularea și susținerea preceptelor spirituale.

Această ultimă observație poate sugera că ne aflăm în fața unui caz similar cu cel prezentat de compusele nume de animale din literatura grecească anterioară *Septuagintei*, al căror tipar a generat probabil apariția unui cuvânt ca *μυρμηκολέων* și care nu desemnează vietăți reale: e.g. *kunamuiia* lit. ‘ciine/cățea-muscă’ sau *kunalopex* lit. ‘ciine-vulpe’, ci care descriu metaforic un tip uman, i.e. „nerușinatul agasant” și „obraznicul”... Asemenea, traducătorul inspirat al cărții *Iov* ar fi dorit să (re)creeze imaginea unui „fățarnic, ipocrit”, a cuiua căruia, fiind două lucruri deodată, ajunge să-i fie negată existența¹⁶ de către autoritatea lucidă care îi sesizează adevărata natură... (v. legătura care, în comentariile biblice, a devenit obișnuită între *Iv*, 4, 11 și *Mt*, 5, 37). Totuși, la Homer și la Aristofan crearea termenilor vine în urma nevoii de a caracteriza, și nimic din context și co-text nu indică o altă posibilitate decât interpretarea lor ca atare; pe când în cazul gr. *μυρμηκολέων*, interpretarea în sens figurat și, deci, caracterizarea omenescului se fac în urma termenului găsit la lectură, sub imperiul nevoii de a da un sens (un anumit!¹⁷ sens) textului.

O mai pertinentă asemănare, deși parțială, se poate face, credem noi, cu *tragelaphos* lit. ‘țapul-cerb’, care își pierde nuanța de „animal fabulos/monstru nenatural” pe care o avusese la Aristofan, în sec. V–IV î.H.¹⁸, ajungând să ocupe un loc în cîmpul semantic al faunei naturale (**BAILLY**, s.v. *τραγέλαφος, ου, (ὁ) 2.*: *post.* ‘sorte de gazelle ou d’antilope à barbe de bouc’), al „monștrilor naturali” de tipul camelopardului, la Diodor din Sicilia, în sec. I î.H.:

αἱ δὲ καλούμεναι καμηλοπαρδάλεις τὴν μὲν μίξιν ἀμφοτέρων ἔχουσι τῶν ἐν τῇ προσηγορία περιειλημμένων ζώων. τῷ μὲν γὰρ μεγέθει μικρότεροι τῶν καμήλων εἰσὶ καὶ βραχυτραχηλότεροι¹⁹, τὴν δὲ κεφαλὴν καὶ τὴν τῶν ὀμμάτων διάθεσιν παρδάλει παρεμφερεῖς διατετύπωνται: τὸ δὲ κατὰ τὴν ῥάχιν κύρτωμα παρεμφερὲς ἔχουσαι καμήλῳ, τῷ χρώματι καὶ τῇ τριχώσει παρδάλεσιν ἑοικασιν: ὁμοίως δὲ καὶ τὴν οὐρὰν μακρὰν ἔχουσαι τὴν τοῦ θηρίου φύσιν ἀποτυποῦνται. 2. γίνονται δὲ καὶ **τραγέλαφοι** καὶ βουβάλοι καὶ ἄλλα πλείω γένη διμορφα ζώων καὶ τὴν σύνθεσιν ἐκ τῶν πλείστον τὴν φύσιν κεχωρισμένων ἔχοντα, περὶ ὧν τὰ κατὰ μέρος μακρὸν ἂν εἴη γράφειν (**Diodorus Siculus, 1888–1890, 2.51.1, 2;** s.n., A.C.) [“The camelopards, as they are called, represent the mixing of the two animals which are included in the name given to it. For in size they are smaller than the camel and have shorter necks, but in the head and the arrangement of the eyes they are formed very much like a leopard; and although they have a hump on the back like the camel, yet with respect to colour and hair they are like leopards; likewise, in the possession of a long tail they imitate the nature of this wild beast. 2 There are also bred *tragelaphoi* (goat-stags) and bubali and many other varieties of animals which are of double form and combine in one body the natures of creatures most widely different, about all of which it would be a long task to write in detail” (**Diodorus Siculus, 1933, 2.51.1, 2;** s.n., A.C.)].

Cu acest înțeles este implicat în *Iv*, 39, 1: *εἰ ἔγνωσ καιρὸν τοκετοῦ τραγελάφων πέτρας ἐφύλαξας δὲ ὠδῖνας ἐλάφων* (LXX; s.n., A.C.), traducătorii în limbile vernaculare neezitînd să-l echivaleze cu un termen cu desemnat recognoscibil, plauzibil în context: rom. „Știi tu când nasc *caprele sălbaticе*? Ai băgat de seamă care este vremea cerboaicelor?” (**B 2008**); cf. „Știi tu sorocu’n care nasc *caprele-de-stâncă*? ai urmărit tu vremea cerboaicelor când fată?” (**Anania 2001**; s.n., A.C.).

¹⁶Cf. viziunea lui Ioan Gură de Aur, care vede în persistența unei ființe duale, care nu se poate hrăni deloc, mărinimia lui Dumnezeu! (**Chrysostome, 1988, I, p. 228/229**).

¹⁷S-a atras atenția, de exemplu, asupra „ingenioasei” (**Munteanu, 2016, p. LXVI**) interpretări contextual-algorice pe care o aplică Bartolomeu Anania *furnicoleului* din *Iv*, 4, 11, folosindu-se de nomenclatura populară entomologică de azi: „Spre a evidenția puterea lui Dumnezeu, singura care rînduiește totul în lume (v. 9), în versetele 10 și 11 poetul dă mai întii exemple grandioase (leul, leoaica, balaurii), apoi se coboară în *lumea măruntă a insectelor*” (**Anania 2001, notă la *Iv*, 4, 11; s.n., A.C.**).

¹⁸σὺ δ’ ὦ θεοῖσιν ἔχθρὸς ποί’ ἄττ’ ἐστὶν ἄττ’ ἐποιεῖς; / οὐχ ἰππαλεκτρύνας μὰ Δί’ οὐδὲ τραγελάφους, ἄπερ σὺ, / ἂν τοῖσι παραπετάσμασιν τοῖς Μηδικοῖς γράφουσιν (**Aristophanes, 1907, r. 936–938; s.n., A.C.**) [„Dar tu, dușman al zeilor, cu ce ne-ai pricopsit? / N-am cai-cocoși, țapi-cerbi, / Ca pe covoarele persane!”, **Aristofan, 1956, r. 932–934**].

¹⁹Pentru anomalia descrierii unui *camelopard* ‘girafă’ cu gîtul mai scurt decît al unei cămile, v. ? , 2.51.1, nota 58.

3. Concluzii

Observând în context termeni ca cei menționați deja (*myrmex*, *hippos*; *hippotigris* ș.c.l.; *kunalopex* ș.c.l.; *tragelaphos*; etc.), în diverse epoci, se impune ideea că viața semantică pe care o au/o dezvoltă este diferentă de tiparul pe care s-au format; că un anume model genetic formal nu dictează pînă la capăt spiritul semantic; că forma își poate produce un anume conținut, adaptat la nevoile momentului și ale traducătorului; că, în general, nu există o formulă unică prin care pot fi judecate existența și rostul unui cuvînt într-un text. Prin urmare, postularea faptului că gr. *μυρμηκολέων* în *Iv*, 4, 11 nu are a fi raportat nici la vreun animal fabulos, nici la actualul *leu-al-furnicilor* nu se bucură de mai puține șanse de veridicitate decît postulatele contrare. Ci, după cum am arătat, dimpotrivă²⁰.

Bibliografie

- Anania 2001 = *Biblia sau Sfânta Scriptură*. Ediție jubiliară a Sfântului Sinod, (...) redactată și adnotată de Bartolomeu Valeriu Anania, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 2001.
- Aelian (1959). *On the Characteristics of Animals*. Vol. II, Books VI–XI. With an English Translation by A.F. Scholfield, London – Cambridge, MA.
- Agatharchides (1855). *Geographi Graeci Minores*, ed. Karl Müller, vol. I, Paris.
- Aristofan (1956). *Broaștele*. Traducere de Eusebiu Camilar și H. Mihăescu, în *Teatru*, ESPLA, București.
- Aristophanes (1907). *Comoediae*, ed. F.W. Hall & W.M. Geldart (eds.), vol. 2, Clarendon Press, Oxford.
- B 2008 = *Biblia sau Sfânta Scriptură*. Tipărită (...) cu aprobarea Sfântului Sinod, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2008.
- BAILLY = A. Bailly, *Dictionnaire grec-français*, Rédigé avec le concours de E. Egger, Edition revue par L. Séchan et P. Chantraine, Librairie Hachette, Paris, [1950].
- Barguet, A. (1964). *Notes*, Hérodote. Thucydide, *Œuvres complètes*, Gallimard.
- Bodson, L. (2005). *Naming the Exotic Animals in Ancient Greek and Latin*, în Minelli, Al., Ortalli, G. & Sanga, G., *Animal Names*, Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, Venezia, p. 453–480.
- Buquet, T. (2006). *Pourquoi la Bible des Septante a-t-elle traduit le zemer du Deutéronome en kamelopardalis ? Réflexions sur le statut symbolique et alimentaire de la girafe*, în „Anthropozoologica”, 41 (1), p. 7–25, [online].
- Buquet, T. (2008). *La girafe, belle inconnue des bibles médiévales. Camelopardalis : un animal filologique*, în „Anthropozoologica”, 43 (2), p. 47–68, [online].
- Cardell, M. (2013). *Marmottes, rats et fourmis. A propos du mystère des fourmis chercheuses d'or qu'Hérodote décrit dans ses 'Histoires' (III, 102–105)*, în „Connaissance Hellenique”, [online].
- CHANTRAINE = Pierre Chantraine, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque : histoire des mots*, Klincksieck, Paris, 1968–1974.
- Chirilă, A. (2012). *Opțiuni de redare a numelor proprii în traducerile biblice. Studiu de caz: numele ficelor lui Iov (Iov 42: 14)*, în „Analele științifice ale Universității «Alexandru Ioan Cuza» din Iași”, Secțiunea IIIe Lingvistică, vol. LVIII, p. 33–43.
- Chirilă, A. & Gafton, Al. (2016). *Dinamica traducerilor biblice în raport cu ambiguitatea contextuală a termenilor. Studiu de caz: Levitic 11, 22*, în „Analele Științifice ale Universității «Ovidius» Constanța”. Seria Filologie, vol. XXVII, nr. 2, p. 169–178.
- Chivu, Gh. (2009). *De la litera la spiritul textului sacru. Mărturia unui Evangheliar manuscris*, în „Text și discurs religios”, vol. II, p. 41–48.
- Chrysostome, J. (1988). *Commentaire sur Job*. Tome I (Chapitres I–XIV). Introduction, Texte critique, traduction et notes par Henri Sorlin, avec la collaboration de Louis Neyrand, Les Éditions du Cerf, Paris.
- Diodorus Siculus (1888-1890). *Diodori Bibliotheca Historica*, Vol 1-2. Immanuel Bekker. Ludwig Dindorf. Friedrich Vogel. In aedibus B. G. Teubneri. Leipzig.
- Diodorus Siculus (1933). *The Library of History*. Book I. Loeb Classical Library.
- Diodor din Sicilia (1981). *Biblioteca istorică*. Traducere de Radu Hîncu și Vladimir Iliescu, Editura Sport–Turism, București.
- DLR = *Dicționarul limbii române*. Tomul II, partea I, F–I, Imprimeria Națională, București, 1934.
- Druce, G.C. (1923). *An account of the Μυρμηκολέων or Ant-lion*, în „The Antiquaries Journal” (Society of Antiquaries of London), vol. III, nr. 4, p. 347–364; ediție digitală: 2004 [online].
- Gafton, Al. (2009). *Biblia de la 1688. Aspecte ale traducerii*, în „Text și discurs religios”, vol. II, p. 49–72.
- Gafton, Al. (2012). *De la traducere la norma literară. Contribuția traducerii textului biblic la constituirea vechii norme literare*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași.

²⁰În cel mai rău caz pentru noi, problema privind istoria lui *μυρμηκολέων* în *Iv*, 4, 11 este una dintre acelea imposibil de lămurit! Cel puțin, cu datele pe care le deținem acum. Și poate este cazul ca, deocamdată, să nici nu mai încercăm.

- Gheție, I. (1970). *Cea mai veche atestare a cuvântului săpun și raportul dintre psaltirile românești din secolul al XVI-lea*, în „Limba română”, vol. XIX, nr. 3, p. 247–251.
- Herodot (1961). *Istoriei*. Vol. I. Traducere, notițe istorice și note de Adelina Piatkowski & Felicia Vanț-Ștef, Editura Științifică, [București].
- Herodotus (1960). *Historiae*. Recognovit brevisque adnotatione critica instruxit Carolus Hude. Editio Tertia, OXONII e Typographeo Clarendoniano.
- Ionescu, M. & Lăcătușu, M. (1971). *Entomologie*, EDP, București.
- Joosten, J. (2010a). *Translating the Untranslatable: Septuagint Renderings of Hebrew Idioms*, în Hiebert, R. (ed.), “*Translation Is Required*”: *The Septuagint in Retrospect and Prospect*, Brill, Leiden / SBL, Atlanta, p. 59–70.
- Joosten, J. (2010b). *The Aramaic Background of the Seventy: Language, Culture and History*, în „Bulletin of the International Organization for Septuagint and Cognate Studies”, 43, p. 53–72.
- Joosten, J. (2014). *Trahir pour mieux traduire. La traduction « contradictoire » dans la Septante*, în Frey, D., Grappe, C. & Wieger, M. (eds), *Usages et mésusages de l'Écriture*, Presses Universitaires de Strasbourg, Strasbourg, p. 19–30.
- Joosten, J. (2015). *The Interplay between Hebrew and Greek in Biblical Lexicology: Language, Text and Interpretation*, in Bons, E., Joosten, J. & Hunziker-Rodewald, R. (eds), *Biblical Lexicology: Hebrew and Greek. Semantics – Exegesis – Translation*, De Gruyter, Berlin, p. 209–223.
- Joosten, J. (2016). *Septuagint Greek and the Jewish Sociolect in Egypt*, in Bons, E. & Joosten, J. (eds), *Die Sprache der Septuaginta/The Language of the Septuagint, LXX.H 3*, Gütersloher, Gütersloh, p. 246–256.
- Jinga, C. (2007). *Traducerile Bibliiei – câmp deschis*, Editura Marineasa & Editura Solness, Timișoara.
- Kevan, K. McE. (1992). *Antlion ante Linné: Μυρμηκολέων to Myrmeleon (Insecta: Neuroptera: Myrmeleonidae)*, in Canard, M., Aspöck, H. & Mansell, M. W. (eds), *Current Research in Neuropterology*, Toulouse, p. 203–232.
- KJV = *The Holy Bible*. (...), World Bible Publishers, Inc., [s.l.], [s.a.].
- Lungu Badea, G. (2004). *Teoria culturemelor. Teoria traducerii*, Editura Universității de Vest, Timișoara.
- Klausnitzer, B. (1987). *Insects. Their Biology and Cultural History*, Edition Leipzig.
- LIDDELL–SCOTT = Henry George Liddell & Robert Scott, *A Greek-English Lexicon*, Compiled by... A New Edition Revised and Augmented throughout by Sir Henry Stuart Jones, Oxford, [s.a.].
- LXX = *Septuaginta: SESB Edition*, ed. A. Rahlfs & R. Hanhart, Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, 2006.
- MDE = Al. Stănculescu (coord.), *Micul dicționar enciclopedic*, Editura Enciclopedică, Editura Univers Enciclopedic, București, 2005.
- Munteanu, E. (2016). *Studiu filologic, la Vechiul Testament – Septuaginta. Versiunea lui Nicolae Spătarul Milescu (ms. 45 de la Biblioteca Filialei din Cluj a Academiei Române)*. Ediție de text, prefață, notă asupra ediției, introducere, bibliografie, indice de cuvinte și forme, indice de nume proprii de Eugen Munteanu (coord.), Ana-Maria Ginsac, Ana-Maria Minuț, Lucia-Gabriela Munteanu, Mădălina Ungureanu, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, p. XLI–LXXVII.
- Piatkowski, A. (1961). *Note la Herodot (1961)*, *Cartea a III-a. Thalia*, p. 463–495.
- Scholfield, A. F. (1959). *Notes*, în *Aelian (1959)*.
- Seow, C. L. (2013). *Job 1–21. Interpretation & Commentary*, William B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids, Michigan/Cambridge, UK.
- Septuaginta 4/II = C. Bădiliță et. al. (coord.), *Iov. Înțelepciunea lui Solomon. Înțelepciunea lui Iisus Sirah. Psalmii lui Solomon*, Polirom/Colegiul Noua Europă, București/Iași, 2007.
- Simons, M. (1996). *Himalayas Offer Clue to Legend of Gold-Digging 'Ants'*, în „The New York Times”, Nov. 25, 1996, [online].
- Strabo (1877). *Geographica*, ed. A. Meineke, Teubner, Leipzig.
- Strabo (1932). *The Geography of...*, vol. VII, Loeb Classical Library: Greek texts with facing English translation by H. L. Jones, Harvard University Press, 1917–1932.
- STRONG = *Strong's Concordance*, [online].